

NOVÝ POHĽAD NA PRÍRODU

ZUZANA PALOVIČOVÁ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

Čo je príroda? V dnešných ekologických a ekofilozofických diskusiách sa v mnohých obmenách používa pojem príroda. Hovorí sa o hodnote prírody, návrate k prírode, ochrane prírody, o jej rešpektovaní a pod. Prívlastok prírodný je dnes zasa známkou kvality, hodnoty, ozajstnosti. Ešte pred pár rokmi sme dávali prednosť syntetickému, umelému. Dnes všade kde môžeme, uprednostňujeme prírodné. Ani v bežnej hovorovej reči, ani v odbornej literatúre však nie je tento výraz definovaný jednoznačne. Jazykový výraz príroda označuje spravidla niečo nedotknuté ľudskou činnosťou, čo je tu bez pričinenia človeka, čo je tu "samo od seba". Termín príroda potom označuje predovšetkým voľnú krajinu (vrátane flóry a fauny), čiže akýsi opak kultúry. Skízáme do predstavy, že sa z prírody možno vymaniť. Hovoríme potom o činoch proti prírode, máme problémy s označovaním vecí pojmi prírodný - neprírodný.

Keď sa pozrieme bližšie na toto bežné chápanie pojmu príroda, zistíme, že je plné paradoxov. Veď do akej miery je súčasťou prírody aj človek? Čo je v ľudskej činnosti ešte príroda a čo už kultúra? Kde je vlastne hranica medzi prírodou a kultúrou? Tam, kde sa príroda chápe ako hodnota sama osebe, sa často stretávame s pokusmi chrániť prírodu pred akýmkoľvek zásahmi človeka, pred zásahmi kultúry, ekonomiky, techniky. Takéto chápanie ochrany prírody často ignorovalo a ignoruje fakt, že človek sám bol a zostáva - napriek svojej odprírodnenosti - neoddeliteľnou súčasťou prírody. Čo to však dnes znamená, že sme súčasťou prírody? Neznamená to aj to, že človek ako výtvor prírody vznikol aj so svojou kultúrou v rámci evolučného vývoja, a teda že ani svojou ničivosťou nevychádza za rámec prírody? Problém je však v tom, že zmeny, ktoré svojou činnosťou v prírode spôsobuje, sú stále rýchlejšie a rozsiahlejšie, zvyšuje sa intenzita pôsobenia ľudí na ostatné formy života, na ovzdušie, oceány, povrch Zeme. Dnes už človek nepôsobí len na vrchnú vrstvu prírody - organickú, zloženú z fauny a flóry, ale začína znečisťovať v obrovskom rozsahu vodu, vzduch, pôdu, čiže neorganické vrstvy prírody. Pôsobí teda na tie vrstvy prírody, od ktorých je človek existenčne závislý a ktoré sa obnovujú mimoriadne dlho, ak je ich obnova vôbec možná. Človek donedávna nenarušoval autoregulačné schopnosti jednotlivých vrstiev prírody. Dnes vďaka technike je ľudská práca taká efektívna, že rozrušuje autoregulačné procesy v organickej i v anorganickej vrstve prírody. Tieto vrstvy (existenčne rozhodujúce pre človeka) sa dávajú do pohybu, s ktorým nemáme skúsenosť a ktorý môže byť pre človeka krajne nebezpečný. Ak človek nezmení svoj spôsob správania k prostrediu, v konečnom dôsledku môže dôjsť k zániku vyšších foriem života vrátane druhu *Homo sapiens* takmer v dohľadnej dobe. Práve uvedomenie si toho, že zánik vyšších foriem života je reálnou možnosťou, si vyžaduje prehodnotiť naše ponímanie prírody - pozrieť sa na svet okolo nás ináč, triezvejšie.

Príliš tenký ľad. Zvykli sme si pokladať ľudskú schopnosť využívať a pretvárať prírodu za predpoklad napredovania spoločnosti a prakticky od vzniku novovekého myslenia sme ju považovali za jednoznačne pozitívny jav. Rovnako sme hľadeli na človeka ako na výnimočného predstaviteľa jediného biologického druhu, ktorý dokázal pretvoriť prostredie, v ktorom žije, vymaniť sa z prírody a postaviť sa nad ňu. Človek viedol proti prírode vojnu a vo väčšine prípadov vyhral. V dejinách ľudského myslenia akoby platilo, že sa o prírode nehovorilo podľa toho, čo sa o nej vedelo, ale podľa toho, čo sa od nej očakávalo. Dnes žijeme v čase, keď na všetkých úrovniach reflektovania skutočnosti stále naliehavejšie vystupuje nevyhnutnosť riešenia ekologického problému, ktorý sa všeobecne považuje za dôsledok nášho čisto racionalistického a utilitaristického prístupu k prírode. Snažíme sa pochopiť príčiny dnešného hrozivého stavu a na základe toho nájsť východisko z dnešnej situácie. Snaha o poznanie príčin a únik z terajšieho ťaživého stavu je spoločným znakom azda všetkých dnešných snažení - či už v oblasti politiky, ekonomiky alebo v oblasti technológie. Popri týchto aktivitách viaceré pokusy sledujú zmenu vedomia ľudí, najmä ich predstáv o prírode a jej hodnote. Súčasná situácia vyžaduje kritické prehodnotenie klasických predstáv o prírode, hľadanie nových ciest jej pochopenia a miesta ľudstva v nej.

Snahy o riešenie deformovaných vzťahov medzi človekom a prírodou, ako aj pokusy o formovanie nového prístupu k prírode nie sú len záležitosťou posledného desaťročia. Vznikajú už koncom 19. storočia a odvtedy predstavujú jeden z páľivých problémov súčasnej vedy. Predpokladom sformovania nového vzťahu bolo poznanie príčin, ktoré dovedli súčasnú kultúru a civilizáciu k úpadku. Prvé úvahy v tomto smere nachádzame v prácach W. Diltheya, F. Nietzscheho, E. Husserla a i. Títo autori nielen analyzujú príčiny úpadku dnešnej civilizácie, ale najmä načrtávajú pravdepodobné smerovanie a vyústenie ľudskej kultúry, pokiaľ nezmení a neprehodnotí smer, ktorý nastúpila.

Spoločným znakom týchto koncepcií je požiadavka kriticky analyzovať kultúrne fenomény, ktoré svojím spôsobom najviac formovali súčasný vzťah človeka k prírode a k prostrediu, t. j. vedecké poznatky, názory a metódy novovekej prírodovedy. Novoveká veda svojím dôrazom predovšetkým na analytický rozum rozložila svet na jednotlivé, funkčne zredukované poznateľné časti podľa princípov vlastných nie svetu, ale rozumu. Novoveký človek potom utváral svoju autonómnosť ako rozumný subjekt. Tento proces konštituovania rozumného subjektu sa uskutočňoval ako dištancovanie sa od prírody, zmyslovosti, ako vymaňovanie sa zo závislosti od nej. Prírodovedecký spôsob skúmania reality sa rozšíril na celú kultúru, čo viedlo k denaturalizácii sveta v intenciách scientifikovaného a utilitárneho rozumu. Ľudia si zvykli pozerat' na prírodu len objektívne, optikou vedeckých vzorcov, kvantitatívnych dát a pod. Metódy a prístupy novovekej vedy prenikli do neprírodovedného poznávania sveta a do svetového názoru a tento proces rozšíril a upevnil predstavu objektívnej, vedecky a technicky zvládnuteľnej prírody. Spredmetňovanie skutočnosti vyčlenilo človeka do pozície pozorovateľa, resp. do opozície voči prírode.

Niektorí myslitelia už na začiatku dvadsiateho storočia upozorňovali na kritickú situáciu ľudstva, do ktorej ju priviedol tento spôsob myslenia a systém hodnôt.

Varovania takých mysliteľov, ako bol napr. F. Nietzsche, že "ľad, ktorý nás ešte drží, je už príliš tenký. Všetci cítime teplý a hrozivý dych jeho topenia. Tam, kde ešte teraz na ľad stúpame, čoskoro nikto nebude môcť prejsť," nikto nebral vážne. Zdalo sa, že zoči voči reálnemu rastu všeobecného blahobytu má spoločnosť vyriešené základné problémy, že vznikla možnosť spoločnosti nadbytku. Zdalo sa, že pre sociálne a politické myslenie polovice dvadsiateho storočia sú hlavnými problémami problém vyrovnania sa s blahobytom, emancipácie jednotlivca, zníženia tlaku spoločnosti na jednotlivca, redukcie represivity spoločnosti. Pre tých, ktorí sa oddávali týmto nádejám, musela byť ropná kríza a všetko, čo po nej nasledovalo, veľkým sklamaním. Ropný šok zo začiatku sedemdesiatych rokov - i keď jeho pozadie bolo možno čisto politické a ekonomické - upozornil, že disponujeme obmedzenými zdrojmi energie. Odvtedy politické a sociálne myslenie postavilo do centra svojej pozornosti problém nedostatkovosti, obmedzenia zdrojov, limitov rastu, čím sa radikálne dištancovalo od myslenia šesťdesiatych rokov.

Od začiatku sedemdesiatych rokov bolo čoraz viditeľnejšie, že človek práve vo vzťahu k prírode produktmi svojej vlastnej činnosti ohrozuje sám seba. Systematické sledovanie životného prostredia ekológmi ukazuje, že postupuje devastácia vody, pôdy, vzduchu. Znepokojujú nás ropné škvrny na svetových oceánoch, horiace naftové polia atď. Ekologické katastrofy sú viditeľnými formami trestu pre človeka za porušovanie zmluvy s prírodou. Príroda dokázala človeku, že nie je predmetom, nie je otrokom, ktorý "služí" človeku na uspokojovanie jeho potrieb. Ukázala, že je partnerom a že ju ako partnera musíme rešpektovať. To znamená správať sa k nej ohľaduplne, šetrne, zodpovedne.

Technika stráca čaro. Azda najtragickejšou výstrahou bol výbuch atómového reaktora v Černobyle. Pre väčšinu z nás znamenal vytriezvenie z opojenia technikou. Moderného človeka charakterizovala temer neobmedzená dôvera v techniku. Tá sa vo všeobecnosti považovala za "nástroj" ovládania prírody a jej rozvoj sa považoval za základnú podmienku pokroku. Už na začiatku 20. storočia nás však filozofi upozorňujú, že technika sa človeku vymkla z rúk, že už ju nemôžeme považovať za nástroj, o použití ktorého rozhodujeme my. Technika sa stáva systémom, ktorý sa rozvíja podľa vlastnej logiky, podlieha technickým imperatívom, z ktorých sa nemôžeme vymknúť - iba ak za cenu možnej katastrofy. Technika dala človeku nebyvalú moc deštruovať životné prostredie. Stratila ľudskú mieru. Od šesťdesiatych rokov sa formuje hnutie za environmentálne adekvátnu techniku, ktorého cieľom je hľadať také technické a technologické riešenia, ktoré budú menej zaťažovať životné prostredie, budú nenáročnejšie na materiálne zdroje, kultivujúce ľudskú prácu. Prínosom týchto snáh je nepochybne vypracovávanie a predkladanie viacerých alternatív technického riešenia problému, technických projektov. Problém nespočíva v tom, že by technika nedokázala ponúknuť technické riešenia zohľadňujúce ochranu životného prostredia a šetriace prírodné zdroje. Problém spočíva v tom, že pri výbere konkrétneho variantu často prevážia ekonomické ukazovatele, resp. tento variant sa vyberie na základe politického rozhodnutia. Výber optimálnej alternatívy spomedzi viacerých technických projektov býva pre

občana často zložitou, odborne nie vždy priehľadnou procedúrou. Preto má sklon pripisovať zodpovednosť za prípadné ekologické škody na životnom prostredí odborníkom, ktorí sa na vypracovávaní projektov podieľali, nie tým, ktorí o veciach naozaj rozhodujú.

Nová zreteľnosť prírody. Tradičné uvažovanie o životnom prostredí sa zakladá na predpoklade, že príroda ponechaná sama na seba nájde dokonalú rovnováhu. Príroda v takomto ponímaní je večná a keď je narušená, upadne späť do predchádzajúceho konštantného stavu. Príroda pracuje už tisíce rokov na zdokonaľovaní najvyššieho stupňa prostredia, v ktorom stromy, rastliny, živočíšstvo a všetky ostatné prírodniny dosiahli stav harmonickej rovnováhy s prostredím. Predpokladá sa, že ak prírodu necháme neporušenú, toto stabilizované spoločenstvo sa bude naďalej ako nemenné udržiavať storočie za storočím. Za takýmto optimistickým očakávaním, uplatňovaným často ako výlučný postoj, môžeme očakávať predpoklad **dobrotivej všemocnej matky prírody**, ktorá dokáže zvládnuť akúkoľvek chybu vrátane darebáckych výčinov svojich rozmazaných detí - ľudí. Diskusia o ohrozených ekologických systémoch, či už ide o Baltické more, populácie dravcov alebo o iný ohrozený ekologický systém, vyústia do výrokov typu: "...bude trvať dlho, než sa zotavia". Pripustia, že samotná náprava bude trvať dlho, ale samotná schopnosť ekologického systému obnoviť pôvodný stav nie je nikdy spochybnená. Stačí znížiť pôsobenie stresových faktorov a ekologický systém opäť nadobudne stabilitu. Reakcie **dobrotivej matky prírody** by dokázali za určitý čas zahľadiť vzniknuté poruchy podnebia Zeme a pôvodný rovnovážny stav by sa obnovil. Púšte by sa obmedzili na svoju pôvodnú rozlohu, pustatiny by sa znovu zazelenali atď. Neradi sa lúčime s touto predstavou prírody, a to nielen preto, že vyhovuje nášmu psychickému ustrojeniu, ale i preto, že vyrastá z hlboko zakorenených predstáv o prírode, ktoré sa opakovali v celých dejinách západnej civilizácie a ktorých korene musíme hľadať v antike. Túto ideu "večného optimizmu" veľmi zrozumiteľne vyjadril jeden z najväčších antických rétorov Marcus Tullius Cicero v traktáte *O podstate bohov*: "Všetko na svete je nádherne usporiadané božskou prozreteľnosťou a múdrosťou pre dobro a bezpečnosť nás všetkých... Kto by nežasol od údivu nad harmóniou vecí, nad symfóniou prírody, ktorej zrejme záleží na blahu sveta?" Na pozadí tejto predstavy prírodu vnímame ako dokonale usporiadanú, stálu, nemennú, kým do nej nezasiahol človek, zato so sklonom zotaviť sa z narušenia, vrátiť sa do svojho pôvodného stavu. A i keď tradícia biblického myslenia dovoľuje vidieť prírodu a vzťah človeka k nej dramatickejšie, predsa i v rámci kresťanstva prevládla harmonizátorská a optimistická koncepcia prírody.

Zraniteľnosť prírody. Dnes už vieme, že je to ináč, že príroda nie je neustále sa obnovujúcim harmonickým celkom, nie je všemocná, nie je dobrotivou matkou, ktorá pokorne znáša všetky výčiny svojich detí. Dnes už vieme, že príroda je zraniteľná, nedokáže sa sama ubrániť voči výčinom človeka sama, že človek musí brániť prírodu proti sebe samému. Súčasné ekologické myslenie vychádza z predstavy **krehkosti a zraniteľnosti prírody** a stáleho ohrozenia všetkých ekosystémov ľudskou činnosťou.

Už si uvedomujeme, že existuje hranica, za ktorú naše zásahy do prírody nemôžu ísť. Ekológovia nás upozorňujú, že nie sme "pánmi a vlastníkami prírody", že sa nanajvýš môžeme považovať za jej správcu, opatrovateľa. Práve idea spravovania, opatrovania a ochrany prírody dala do pohybu celý prúd ekologického myslenia a konania.

Ako však môžeme spravovať niečo, čo sa ustavične mení? Súčasné ekologické problémy, neznalosť a nemožnosť lineárne predvídať všetky následky našich činov evokuje predstavu **neposlušnej nevypočítateľnej prírody**, ktorá často reaguje úplne ináč, ako človek očakáva. Postupne sa vynára nový pohľad na prírodu. Začíname ju vidieť ako priestorovo i časovo premenlivú rovnováhu síl, ako zloženinu vzájomne na seba pôsobiacich systémov. Začíname si uvedomovať rizikovosť existencie prírody, jej "nepriprôsobivosť", to, že ju nemožno "skrotiť".

Na predpojmovej úrovni sú "želanými" charakteristikami pochopenia prírody celostnosť, previazanosť, vzájomná podmienenosť, zložitosť, náhodnosť, súbežnosť dejov, vývoj a zmena, závislosť človeka od všetkých subsystemov skutočnosti. Zdôrazňuje sa "začlenenosť" človeka do siete prírody, pričom príroda "pre človeka" sa už neredukuje len na organickú prírodu, ale podstatnou zložkou je i "mŕtva", anorganická príroda. Takto sa zrovnoprávňujú všetky zložky a sféry prírody. Azda najťažšie pochopiteľná pre nás je predstava prirodzenej zmeny. Ak sa zhodneme na tom, že niektoré ľudské zásahy do prírody sú prospešné, podľa čoho môžeme určiť, ktoré sú to a ktoré nie? Zmeny môžeme iba prijať a môžeme sa pokúsiť naučiť odlišovať dobré od zlého. Predpokladáme, že zmeny, ktoré spôsobujeme krajine a ktoré sú svojou povahou a tempom prirodzené, nie sú pre prostredie škodlivé. Ale rýchle zmeny alebo faktory celkom nové v dejinách biologického vývoja - ako používanie nových chemikálií v prostredí - pravdepodobne narobia škody. Napríklad globálne oteplenie pre nás predstavuje hrozbu nielen pre veľkosť takejto zmeny, ale pre jej nevidanú rýchlosť.

Zjednocujúci pohľad na prírodu je zatiaľ stále len v rovine ideí a metafor a ťažko povedať, či a kedy sa ho podarí vede logicky zdôvodniť. Ako konštatuje americký ekológ Daniel Botkin v práci *Nová ekológia pre dvadsiate prvé storočie*: "Ekologickej vede chýba ekvivalent newtonovskej fyziky - súvislý súbor zákonov vysvetľujúcich skôr dynamiku prírody než jej stavbu. Ekológia stále čaká na génia typu Newtona alebo Einsteina, ktorý vytvorí matematiku komplexných systémov zobrazujúcu prírodu v celej jej zložitosti, zachytí hru náhod, nepravidelnosť a variabilnosť. A ekológovia zďaleka nie sú jediní, ktorí uznávajú nevyhnutnosť pochopenia týchto faktorov. Aj niektorí fyzici, astronómovia, paleobiológovia, klimatológovia a ďalší špecialisti uznávajú, že prírodné procesy, ktoré sledujú, nie sú jednoduché, ani pravidelné, ani isté a že vždy je prítomné aj to, čo možno nazvať chaosom... Počítače ukazujú jednu cestu k novému chápaniu prírody. Počítačové hry, aké sa hrajú naše deti, ich privykajú na zložitosť, prekvapenia, náhodnosť aj simultánnosť dejov v rýchlo sa meniacej situácii. Pre naše deti už bude ľahšie predstaviť si prírodu, akú poznáme z vedeckých pozorovaní, než pre tých z nás, ktorí vyrástli na hrách s jednoduchými mechanizmami s jedinou rovnováhou. Možno jedno z týchto detí sa raz stane Einsteinom ekológie."

Obozretnosť a zodpovednosť vo vzťahu k prírode. Prvá fáza ekologického myslenia bola určovaná totálnou kritikou racionalistického myslenia. Dnes je to už ináč. Svojho racionalistického dedičstva sa nemôžeme vzdať. Rozum sám musí riešiť problémy, ktoré spôsobil tým, že človeka vyzbrojil takou účinnou technikou. I kritici racionalizmu európskeho myslenia začínajú klásť dôraz na obozretnosť, zodpovednosť ako základné normy usmerňujúce náš vzťah k prírode. Tak obozretnosť, ako aj zodpovednosť sú spojené s reflexiou, s uvažovaním, s rozumom. Už nie je témou odmietavá kritika vedy, dôraz sa kladie na väzby etického a vedeckého, na ich vzájomnú podmienenosť.

Ide teda o zodpovednosť nielen vnútri spoločnosti, ale aj vo vzťahu k prírode. I k nej sa musíme správať korektne. Súčasťou vzťahov medzi ľuďmi sú vždy aj etické dimenzie - okrem toho, že sa k svojim blízkym nejako správame, vždy je prítomné i vedomie toho, **ako by sme sa mali** v tomto vzťahu správať - a táto etická dimenzia sa začína aktivovať i vo vzťahu k prírode. Príroda sa už nechápe len ako zdroj materiálov a surovín, žiada sa ju rešpektovať ako partnera, žiada sa teda **šetrnosť, ohľaduplnosť, rozvážnosť** zo strany človeka a inštitúcií. Obvykle sa definujú tri kvalitatívne odlišné, i keď vzájomne súvisiace úrovne zodpovednosti - individuálna, spoločenská a globálna zodpovednosť. Prvotným nositeľom zodpovednosti za šetrný vzťah k prírode je každý z nás ako jednotlivec. Nemôžeme presúvať svoju zodpovednosť na iných, na inštitúcie, organizácie. Každý z nás sa musí zaoberať najskôr svojím vlastným vzťahom k prostrediu, v ktorom žije, a až potom sa môže pýtať, ako sa správajú ostatní. Inštitúcie sú tu skôr na to, aby koordinovali vedomie zodpovednosti jednotlivcov, aby jej dali spoločenský rozmer.

Spoločenská zodpovednosť sa však netýka len človeka ako spotrebiteľa, ale aj ako výrobcu. Vedomie spoločenskej zodpovednosti musí byť zabudované do cieľov moderného podnikania. Ako upozorňuje súčasný americký filozof, odborník v oblasti podnikateľskej etiky R. C. Solomon, "podniky, ktoré sa budú chcieť presadiť v konkurenčnom prostredí, nebudú si môcť stavať ako primárne ciele prežitie, rast a zisk za každú cenu, ale budú musieť venovať pozornosť sociálnym záväzkom voči všetkým, ktorí sú zainteresovaní na podnikaní - výrobcom, obchodníkom, zákazníkom, dodávateľom, ale aj vlastným zamestnancom, všetkým malým firmám závislým od podniku a všetkým tým, ktorí sú jeho činnosťou zasiahnutí. Dnes sa už v etike podnikania nekladie otázka, či podnik má prevziať svoju spoločenskú zodpovednosť, ale do akej miery má dať prioritu sociálnym cieľom."

Zároveň si musíme uvedomiť, že vo vzťahu k prírode vystupujeme vždy aj ako **reprezentanti budúcich generácií**. Preto musíme zvažovať dôsledky nášho konania i vo vzťahu k budúcim generáciám. Niečo môže byť teraz pre nás efektívne, no musíme uvažovať i o tom, ako sa dôsledky nášho konania prejavia v budúcnosti. Príkladom môže byť využívanie atómovej energie. Z dnešného hľadiska je budovanie atómových elektrární ekologicky produktívnou činnosťou, v porovnaní s tepelnými a vodnými elektrárnami je to šetrný postup voči prírode. Je to čistá energia. Je tu však problém jadrového odpadu. To prenechávame budúcim generáciám, počítame s tým, že oni si už dokážu s týmto problémom poradiť. Takéto rozhodnutie je však z morálneho hľadiska pochybné. Nemáme predsa morálne právo nechať budúcim generáciám takýto záväzok.

Korektnosť teda musí prevládať i vo vzťahu k budúcim generáciám, i tu musíme myslieť na to, že okrem chcených a predvídaných dôsledkov sa vždy dostavia aj nechcené a nepredvídateľné dôsledky.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 95/5305/639.

PhDr. Zuzana Palovičová, CSc.
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR